

Forrás: <http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2013/12/bencene-fekete-andrea-mika-sandor-tanitasi-modszerei-04-03-04/>

Bencéné Fekete Andrea

Mika Sándor tanítási módszerei

Mika Sándor történész, pedagógus, az Eötvös Collegium vezetőtanára, aki korát megelőző új módszereket alkalmazott a történelemtanításban. A Collégiumban történelmi szemináriumain a szakszerűség és a liberális történelmi szemlélet érvényesült. Történelemtanítási módszerének újdonsága nem csak a modern módszertani eszköztár és tantárgyi segédeszközök alkalmazásában állt; nem csak tanított, információt közvetített, hanem nevelt is. A történésztanárokat nevelte szabadságszeretetre, reális, csendes, kritikai szemléletre.

Bevezetés

Eötvös József már 1848 óta a magyar középiskolai rendszer megújítására törekedett. Elképzelései szerint a középiskolai oktatás elsődleges feladata az általános ismeretek közvetítése, a felsőoktatási tanulmányokra történő felkészítés a második helyre került. Eötvös József középiskolai tervezete az oktatás minden szintjén merész változásokat vezetett volna be, melyek demokratikus szellemű iskolákat hoztak volna létre. Elképzelései ebben a korban még nem valósulhattak meg, csak halála után született meg az új törvény¹.

Magyarországon a XIX. század második felében a kiegyezés után a nyugat-európai mintát követve kiépült a polgári iskolarendszer. Az iskolában folyó tevékenység célja ekkor már nem csak a tudásanyag közvetítése volt, hanem az oktatási cél mellett megjelent a nevelő és a szocializációs funkció is. Az oktatás elsődleges feladata a tőkés termeléshez szükséges ismeretanyag átadása, a nevelési cél a polgári és nemzeti világnézet alapjainak elsajátítása, a szocializáció pedig a nem tudatos magatartásformák belsővé válását szolgálta.

A középiskolák rendszerét az 1883-as XXX. törvénycikk határozta meg, melynek értelmében két középiskola típus jött létre: a gimnázium, ahol a humán műveltségismeret közvetítése folyt, valamint a reáliskola, ahol a mérnöki vagy a természettudományos pályára készítették fel a diákokat. A középiskolai tanítás alapjait az 1899. évi tanterv határozta meg, melyet a gimnáziumok pedagógusai számára az 1903. évi tantervi utasítás pontosított. A közoktatásban a modernizáció, az áttörés nem következett be, az általános műveltség alapját a nemesi liberalizmus korában kialakult eszmény alkotta. A gimnáziumokban szigorúan rendezett, jól áttekinthető ismeretanyagot tanítottak. A tananyag elsajátításának legfőbb módszere a magolás volt, nagy mennyiségű klasszikus memoritert kellett a diákoknak elsajátítaniuk. A fegyelmezett gondolkodásmód csak a polgári világ rendjében való eligazodást tette lehetővé, a rendezetlen viszonyokban történő rendteremtésre nem váltak képessé a diákok. A problémamegoldó gondolkodást nem engedélyezte a rendszer, az iskolában nem tette lehetővé a készségek fejlesztését. A gimnáziumi oktatásban a humán tantárgyak túlsúlya volt jellemző, az oktatás és a nevelés uralkodott, de nem a gyermekközpontú szemlélet. Az iskolai tananyag tekintetében a rendezettséget tartották fontosabbnak, és nem a használhatóságot, gyakorlatiasságot tekintették értékmérőnek.²

Az oktatás területén fokozatosan lassú változások indultak el. Az oktatási tartalmak elsődlegessége kezdett megszűnni, az iskolai feladatai közt az oktatás mellett megjelent a nevelés is. A növendékek erkölcsi nevelésére, hazafias érzületének kialakítására kiemelt figyelmet fordítottak a pedagógusok. A tanár feladatának a tanulók erkölcsi jellemének fejlesztését, hazafias érzületének kialakítását tekintették, melynek módszere a személyes

példaadás volt. A gyermeki lélek a figyelem középpontjába került, a tanár-diák távolságtartó, szigorú, tekintélyalapú kapcsolata folyamatosan átalakult bensőséges kapcsolattá.³

Az Eötvös-féle oktatási reform az 1849-es Organisationsentwurf teljes tagadásának tekinthető, s ugyanezt a szemléletet követték a kor tantervei is. Az 1871-ben kiadott gimnázium tanterv szemlélete enyhült, Katona András szerint csak az Entwurf módosításának tekinthető.⁴ Az 1879-ben megjelent tanterv és az 1880-ban kiadásra került tantervi utasítás Kármán Mór nevéhez fűződik, aki a tudásanyagot és a nevelést is egyaránt fontosnak tartotta. A tananyag kiválasztásánál és elrendezésénél a nemzeti közműveltséget, a történetiséget, a fejlődést, valamint a tananyagot mint szerveződési rendszert tekintette a legfontosabbnak.

A hazai történelemtantervek

A Kármán Mór által összeállított tantervben a magyar nyelv és irodalom, valamint a történelem tantárgyak álltak a középpontban. A tanítás tartalmának megfogalmazásánál új koncepció jelent meg. Az irodalomtanítás célját a lelki folyamatok kifejezésre juttatása képezte, az érzelmi nevelésre összpontosított, míg a történelem tanítása a „maradandó következményeit” tárta fel, az értelmi nevelésre helyezte a súlypontot. A növendékekben a történelmi tudat kialakítását tűzték ki célul, amelyet az egész nevelés végeredményének, végcéljának tekintettek.⁵

A századelőn a hazai tantervelméletekre erős hatást gyakorolt Dörpfeld (1873) szemlélete, amely szerint a tanterv integrált rendszer. A tantárgyi integráció jelentőségét hangsúlyozta, kifejezésre juttatta, hogy az egyes tudományterületeket nem lehet egymástól elszigetelten vizsgálni.⁶ A történelmi tantervekben is megjelent a tantárgyak közti kapcsolat, mivel a természettudományokat is a kultúrhistoriai ismeretekkel kapcsolták össze. Az egyes tárgyakhoz kapcsolódó tananyagot nem elszigetelten, hanem egymást kiegészítve, egymással összekapcsolva – megkeresve a kapcsolódási pontokat – dolgozták fel.

A Kármán-féle tantervben a Ziller által megfogalmazott történetiség elve érvényesült, melynek célja, hogy a diákok átéljék az emberiség történetének lépéseit. A tananyag központjában azonban minden esetben az erkölcs, a történelmi és az irodalmi anyag állt, mely egymással összefonódva, művelődéstörténelmi aspektusból tanította a gyermekeknek a kor eseményeit. Az egyetemes történelmi tananyagot Európa- és újkorcentrikusság jellemezte, míg a Kármán-féle szemlélet a hazai oktatáspolitikát követve a nemzeti történelmet emelte ki.⁷

A hagyományos oktatási módszerek

Az oktatási módszerek közül a tanárok leggyakrabban az előadást, a magyarázatot és az elbeszélést alkalmazták. Mivel a gyerekek nagy létszámú, gyakran 50-60 fős osztályokban tanultak, a tanár „előadta” a diákoknak a tanterv szerint elsajátítandó tananyagot, amely a tankönyvekben is megtalálható volt. Önálló tananyag-feldolgozásról nem beszélhetünk, mivel az ismereteket szigorú rendben, a tantervi utasításban meghatározott elvek szerint kellett a diákoknak elsajátítani. A módszer célja kizárólagosan az információ közlése volt, a bevést a kijelölt tankönyvi szövegek másolása, illetve memorizálása szolgálta. Ebben a korban az iskolai oktatásban alkalmazott módszerek az önálló gondolatok megfogalmazását, kinyilvánítását nem tették lehetővé. Gyakran alkalmazták a tanítási órákon a monologikus módszerek közül a magyarázatot, amellyel a szabályokat értelmezték a tanulók számára. Azt, hogy a diákok valóban megértették-e a definíciókat, nem vették figyelembe, mivel a tudás mértékének azt tekintették, ha a tanulók a definíciót szó szerint, hibátlanul vissza tudták mondani. A kérdések kizárólagosan a számonkérést szolgálták, konvergens kérdéseket alkalmaztak, amelyre csak egyetlen meghatározott válasz jelentette a jó megoldást. A gyermekeknek nem nyílt lehetősége arra, hogy a befűzött válaszok helyett önállóan kidolgozott megoldást javasoljanak.

Mika Sándor történész, történelemtanár berlini és párizsi egyetemi éveit után ebben a közoktatási légkörben lépett először katedrára. 1883-tól magántanár a kolozsvári egyetemen, majd 1886-tól a brassói főreál iskolában tanított, azt követően pedig 1892-től

három éven át Budapesten a VII. kerületi főgimnáziumban dolgozott három éven át középiskolai történelemtanárként. 1895-ben a középiskolai tanárképző intézet gyakorló főgimnáziumának tanára lett, ám ekkor került az Eötvös Collegiumba is történelmi szakvezetőként, ahol lehetősége nyílt a hagyományos oktatási módszerek alkalmazása mellett új módszertani felfogását a kollégistákkal elfogadtatni, eszköztárát a gyakorlatban alkalmazni.⁸

Az Eötvös Collegiumban Mika Sándor történelmi szemináriumain a szakszerűség és a liberális történelmi szemlélet érvényesült. A Horthy-korszak tankönyvszerzői közül Barthos Kálmán és Domanovszky Sándor is az Eötvös Collegium, a hazai elitképzés műhelyének tagjai voltak. A szemináriumokon a filológiai ismeretek elmélyítése mellett elsősorban új szemléletmódra és történelemfelfogásra tanították az érdeklődő diákokat.⁹

Történelemtanítási módszerének újdonsága nem csak a modern módszertani eszköztár és tantárgyi segédeszközök alkalmazásában állt; nemcsak tanított, információt közvetített, hanem nevelt is. Kiemelkedően fontosnak tartotta a nevelést az Eötvös Collegiumban. Egy olyan korban, amelyben nem becsülték a nevelőket, bátran felvállalta történésznevelői munkásságát. A történésztanárokat nevelte szabadságszeretetre, reális, csendes, kritikai szemléletre.¹⁰

Szemléltetőeszközök és oktatási segédanyagok alkalmazása a történelemtanításban

A liberális-pozitivistá jellegű történelemtanítás egyre nehezebbé tette a tanulók számára a történelem megértését, mivel hatalmas adathalmaz és évszámtömeg elsajátítását tűzte ki célul. Neveket, eseményeket és történelmi dátumokat kellett megjegyezniük a diákoknak, anélkül, hogy térben és időben el tudták volna helyezni az eseményeket, és át tudták volna élni a kor szellemét. A századforduló környékén, a reformpedagógiák terjedésének hatására megjelent a tanulócentrikus szemlélet, előtérbe kerültek a tanulókat gondolkodásra készítető oktatási módszerek. A történelemtanításban is megjelentek a megértést segítő szemléltetőeszközök, amelyeket Mika Sándor is alkalmazott már az Eötvös Collegium szemináriumi előadásain, valamint tankönyvírói tevékenysége során.¹¹

Az Eötvös Collegiumban a történelemtanítás elsősorban a segédtudományi ismeretek elsajátítására irányult, amely azt jelentette, hogy megjelent egy átfogó, a tudományterületek hatását elhalványító szemléletmód. Törvényeket, eseményeket olvastak a kollégisták, de a cél nem az adatok megtanulása volt, hanem az elemzés és az értelmezés. Mika Sándor ezeken a beszélgetéseken átfogó szemléletmódot segített kialakítani, valamint mesterségbeli, technikai fogásokat adott tovább tanítványainak. A külföldi tanulmányai során szerzett európai látásmódot közvetítette, ezáltal formálva a kollégium új szellemi irányvonalát. Megtanította növendékeit a forrásolvasás, a forráselemzés művészetére.¹²

Szekfü Gyula szerint¹³ Mika Sándor volt az Eötvös Collegium szellemi hatásának legjelentősebb alakítója, aki tanítványaitól nem csak a történelem ismeretét, hanem az általános műveltséget is megkövetelte. A forráselemzés segítségével összetett, elemző, tudományokon átívelő szemléletmódot, az összefüggések feltárásának igényét alakította ki növendékeiben.

A századforduló új oktatási módszere a források alkalmazása a történelemtanításban. A korabeli tanári értekezletek jegyzőkönyveiben ezeket a szemelvényeket „kútfőknek” nevezték. Az eredeti források olvasása és elemzése segítségével ismerték meg a diákok múltjuk legfontosabb eseményeit, nagy hangsúlyt helyezve a magyar történelem valóságghú megismerésére. A „kútfők” alkalmazásának elsődleges szorgalmazója a didaktikus és oktatásszervező, tantervkészítő Kármán Mór volt. Elsőként a tananyag kiegészítéseként, otthoni olvasmányként alkalmazták, melynek célja a történelmi ismeretek bővítése mellett a történelmi érzék kialakítása. A szemelvények egyre nagyobb teret hódítottak, és lassan bekerültek a történelemtankönyvekbe is. Az első ilyen hazánkban megjelent mű Hanthó Lajos hazai történelmet feldolgozó olvasókönyve volt, amely 54 forrást tartalmaz kronologikus sorrendben, elemzés, értékelés nélkül.

Bencéné Fekete Andrea: Mika Sándor tanítási módszerei

Mika Sándor készítette az első, legjelentősebb gimnáziumi olvasókönyv-sorozatot, amelyben Ranke szemléletét követve megjelennek a források, és tanórán a tanár és a diák közös gondolkodásának eredményként a forráselemzések és értelmezések.¹⁴

A történelemórákon a szövegkritikai elemző módszert alkalmazta, melyet a német történettudomány fejlesztett ki, majd a francia történészek emeltek magasabb fokra. A korabeli források pontos, filológia és diplomatikai kritikáját alkalmazták, melyet Mika Sándor minden történettudomány fontos kezdetének tartott. Növendékeinek megtanította a történelmi anyagok kezelésének módját, a szövegkritika módszerét, ezáltal az értelmes, független történelmi szemléletet. A legfontosabb eszköznek a források önálló olvasását, „megemésztését” tartotta, majd az azt követő közös elemzést, értékelést. Pontosságra és alaposágra nevelte tanítványait, arra, hogy a legkisebb részletet is csak hosszú, fáradságos „kútfői” munka után lehet megállapítani.¹⁵

Mika Sándor erdélyi értelmiségi tisztviselő családból származott, külföldi tanulmányai során az egyetemes történelemmel foglalkozott, de az új szemléletmód hatására a fiatal erdélyi történész a magyar történettudomány szervező, irányító egyéniségévé vált. Kollégiumi óráin a francia földről hozott kultúra hatása érződött, amelyet továbbadott tanítványainak, hogy ezáltal megtörje a hagyományos németcentrikusságot. Az Eötvös Collegiumban teljesedett ki Mika Sándor oktatói tevékenysége, franciás szabadszelleme, kritikus szemléletmódját adta tovább diákjainak, akik hittel követték példaképüket. Ezeken az órákon lehetőség nyílt a szabad gondolatok megfogalmazására, önálló elemzésre, véleményalkotásra. Mika Sándor nagy oktatói tapasztalattal rendelkezett, tanítási módszerének lényege abban állt, hogy diákjait önálló gondolkodásra ösztönözte: szorgalmazta, hogy osszák meg társaikkal is új gondolataikat, hogy aztán közösen megvitathassák, elemezhesék az eseményeket, azok összefüggéseit és hatását a következő történelmi korszakokra. Értéknek tekintették azt, ha valaki újító, a hagyományos szemlélettől eltérő értékítéletet fogalmazott meg. A szemináriumi foglalkozásokon Mika Sándor nem megközelíthetetlen tudósként jelent meg tanítványai szemében, hanem nagy tudású, tiszteletben álló tanárként, aki a szellemi megújulásban a collegisták partnere volt. Mika Sándor új elemző szemlélete a történészképzés alapjait egészen 1949-ig meghatározta.¹⁶

A tankönyvekben az események leírását a képek tették szemléletessé, valamint a források elemzését rajzos, magyarázó-elemző ábrák segítették. A képek és a rajzok alkalmazására több lehetőség volt a tanítás folyamatában. A forrás ismerete nélkül a képek segítségével lehetett feleleveníteni a megelőző eseményeket, átismételni a korábban tanult anyagot. A későbbiekben egy új oktatási cél elérése érdekében is alkalmazták a történelmi eseményeket megjelenítő képeket, hogy felkeltsék a növendékek érdeklődését, kíváncsivá tegyék őket. A tankönyvszerzők által didaktikus céllal készített rajzos ábrák a magyarázatot egészítették ki, a megértést, az összefüggések felfedezését segítették. Ezt a szemléletet tükrözi a Mika Sándor munkája alapján, Marcinkó Ferenc által szerkesztett tankönyvben található ábra, amely Magyarország külkereskedelmi mérlegét mutatta be a Trianoni események után. A szerzőnek két fontos célja volt a kép alkalmazásával: egyrészt rögzítette a tanulóknak a szövegben megfogalmazottakat, másrészt konkrét aktuálpolitikai üzenetet közvetített.¹⁷ A Mika tankönyvek értékét történelemkönyveinek, olvasókönyveinek utóélete igazolta. A piaristák által fenntartott iskolákban, a katolikus fiú középiskolákban 1931-32-ben a Mika-Marcinkó féle tankönyvet Magyarországon két helyen használták.¹⁸

Az új módszer megjelenése mellett új taneszközöket is alkalmaztak a történelemtanításban, melyek könnyebbé tették a cél elérését, tanárok és diákok számára egyaránt. 1891-ben rendezték meg Budapesten az első taneszköz kiállítást. Beke Manó tudósított a kiállítás eseményeiről¹⁹, és értékelte az ott látható eszközöket, melyek a történelem megértését segítették. Korabeli használati tárgyak, ruhák, edények, dísz tárgyak, pénzek, ékszerek, fegyverek másolatai, viasztáblák, szobrok, csatajelentek makettjei, gipszöntvények tették szemléletessé a történelmet. Az órák során ezeket az eszközöket a diákok kézbe vehették, és megjeleníthették, eljátszhatták segítségükkel az eseményeket.

Az osztálytermeket faliképek, térképek díszítették, melyek – valamint atlaszok – segítségével megtanulták a térképhasználat technikáját. Az olvasmányok megelevenítését

segítette egy új technika megjelenése, a diavetítés. A századfordulón a legnagyobb oktatási célra használható történelmi diapozitív gyűjtemény a Szombathelyi Királyi Katolikus Főgimnáziumban volt, ahol 80 dia állt a történelemtanárok rendelkezésére.²⁰

Egy életút üzenete

Szekfű Gyula az Eötvös Collegiumban ismerte meg Mika Sándort, aki „*csendes, szelíd szavú, szelíd pillantású*” tanár volt.²¹ Egykori tanítványa lelkületét, vendégszeretetét és műveltségét az európaiság és magyarság tiszta szintézisének nevezte. Olyan vezetőtanár volt, aki megnyitotta otthonát a kollégisták előtt, ahol magánkönyvtárában az iskolán kívüli művelődés lehetőségét is biztosította az ifjak számára. Nem politizált, a dolgokat, a világ eseményeit reálisan szemlélte és értékelte. A magyarság életében bekövetkező eseményeket kritikusan szemlélte, de nem lépett fel ellenük, kizárólagosan saját körében juttatta kifejezésre meggyőződését, a jövő nemzedékének szemléletformálása érdekében. Az Eötvös Collegiumban Mika Sándor nem politikusokat, hanem történelemtanárokat nevelt: olyan pedagógusokat, akik élményként juttatják el a diákokhoz a tudásanyagot. A collegiumi szemináriumokon észrevétlenül olyan modern módszertani eszköztárat adott át diákjainak, amellyel eredményesebbé, érdekesebbé teheték a történelemórákat, és amelyet ők is továbbörökíthettek az utókornak. A legjelentősebb történésznevelő a Magyar Tudományos Akadémia életéből kimaradt, még tagnak sem választották meg, ezért Mika magára hagyatva folytatta tudományos kutatásait. A mellőzöttség azonban tanítványai szerint az Eötvös Collegium előnyére vált, mivel minden szellemi gazdagságát a kollégium növendékeivel osztotta meg. Történész, kutatói, történelemtanári, tankönyvírói tevékenysége, családi élete, példát nyújtott tanítványai, és követendő példát nyújt ma a jövő pedagógusai számára egyaránt.

IRODALOM

- ALBERT B. Gábor (2006): *Súlypontok és hangsúlyeltolódások*. Pannon Egyetem Bölcsészettudományi Kar neveléstudományi Intézet, Pedagógiai Kutatóközpont, Pápa.
- ALBERT B. Gábor (2012): *Piaristák történelemtankönyvei, piaristák tankönyvválasztása: Gondolatok a Horthy-korszak tankönyvhasználat-történetéhez. Iskolakultúra, 22. évf. 12. sz. 46-55.*
- BEKE Manó (1981-1982): *A középiskolai kiállítás története. Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny, XV. évf. 121.*
- DÖRPFELD, F. W. (1873): *Egy tanterelmélet alapvonalai. Grundliniener Theorie des Lehrplans zunachts der Volk-und Mittelschule*. Güterslogh Verlag von Bertelsmann, I-V. 90-95.
- GLATZ Ferenc (1988): *Nemzeti kultúra – kulturált nemzet 1867–1987*. Kossuth Kiadó, Budapest, 66-81.
- KATONA András (2010): *Képek és arcképek a magyarországi történelemtanítása múltjából III.*
http://tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2010/02/Kepek_es_arckepkIII.1.pdf
[2010. 02. 23.]
- MARKÓ László (szerk.) (2002): *Új Magyar Életrajzi Lexikon. IV. kötet*, Magyar Könyvklub, Budapest, ?
- MÉSZÁROS István – NÉMETH András – PUKÁNSZKY Béla (1999): *Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*. Osiris Kiadó, Budapest, 359-362.
- SZABÓ Miklós (1978): *Politikai gondolkodás és kultúra Magyarországon a dualizmus utolsó negyedszázadában*. In: HANÁK Péter (főszerk.): *Magyarország története. 1890-1918*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 880.
<http://mek.oszk.hu/02200/02220/html/1.htm> [2013.03.10.]

Bencéné Fekete Andrea: Mika Sándor tanítási módszerei

- SZEBENYI Péter (1970): Feladatok – módszerek – eszközök. Visszapillantás a hazai történelemtanítás múltjára. Tankönyvkiadó, Budapest, 211.
- SZEKFŰ Gyula (2001): Mika Sándor (1859-1912) : Visszaemlékezés a pályakezdésre 1948. In: Szekfű Gyula. Vál., sajtó alá rend., a bevezetést írta Dénes Iván Zoltán. Új Mandátum, Budapest, 167-175. (Magyar panteon; 10.)
- SZEKFŰ Gyula (2002): *Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok.* Vál.: Erős Vilmos. Osiris Kiadó, Budapest, 754.

ABSTRACT

Bence Fekete, Andrea

The teaching methods of Sándor Mika

The historian and pedagogue Sándor Mika was a head of faculty at the Eötvös Collegium who used new methods in the teaching of history that were ahead of their time. Professionalism and the liberal historical point of view were the rule in his history seminars at the boarding school. The use of a modern methodological tool chest and teaching aids were not the only novelties of his methods for teaching history; he not only taught, passing on information, but educated his students as well. He educated history teachers to love freedom and be realistic, sober and critical thinkers.

JEGYZETEK

- ¹ MÉSZÁROS István – NÉMETH András – PUKÁNSZKY Béla (1999): *Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe.* Osiris Kiadó, Budapest, 360.
- ² SZABÓ Miklós (1978): *Politikai gondolkodás és kultúra Magyarországon a dualizmus utolsó negyedszázadában.* In: HANÁK Péter (főszerk.): *Magyarország története. 1890-1918.* Akadémiai Kiadó, 880. Budapest.
<http://mek.oszk.hu/02200/02220/html/1.htm> [2013.03.10.]
- ³ MÉSZÁROS–NÉMETH–PUKÁNSZKY (1999) 362.
- ⁴ KATONA András (2010): *Képek és arcképek a magyarországi történelemtanítása múltjából III.*
http://tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2010/02/Kepek_es_arckepekIII.1.pdf [2010. 02. 23.]
- ⁵ KATONA (2010)
- ⁶ DÖRPFELD, F. W. (1873): *Egy tantervelmélet alapvonalai. Grundliniener Theorie des Lehrplans zunächst der Volk- und Mittelschule.* Gütersloher Verlag von Bertelsmann, I-V. 90-95.
- ⁷ KATONA (2010)
- ⁸ MARKÓ László (szerk.) (2002): *Új Magyar Életrajzi Lexikon. IV. kötet,* Magyar Könyvklub, Budapest, 728-729.
- ⁹ ALBERT B. Gábor (2006): *Súlypontok és hangsúlyeltolódások.* Pannon Egyetem Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Intézet, Pedagógiai Kutatóközpont, Pápa, 48.
- ¹⁰ SZEKFŰ Gyula (2001): *Mika Sándor (1859-1912): Visszaemlékezés a pályakezdésre 1948.* In: SZEKFŰ Gyula. (Magyar Pantheon 10.) Vál., sajtó alá rend., a bevezetést írta DÉNES Iván Zoltán. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 167-175.
- ¹¹ KATONA (2010)
- ¹² GLATZ Ferenc (1988): *Nemzeti kultúra – kulturált nemzet 1867–1987.* Kossuth Kiadó, Budapest, 68.
- ¹³ SZEKFŰ (2001) 167-175.
- ¹⁴ KATONA (2010)

- ¹⁵ SZEKFŰ Gyula (2002): *Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok*. Vál.: Erős Vilmos; Osiris Kiadó, Budapest, 650-745.
- ¹⁶ GLATZ (1988) 70-71.
- ¹⁷ ALBERT (2006) 110.
- ¹⁸ ALBERT B. Gábor (2012): Piaristák történelemtankönyvei, piaristák tankönyvválasztása: Gondolatok a Horthy-korszak tankönyvhasználat-történetéhez. *Iskolakultúra*, 22. évf. 12. sz. 46-55.
- ¹⁹ Beke Manó (1891-1892): A középiskolai kiállítás története. *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny*, XV. évf. 121.
- ²⁰ A szombathelyi kir. kath. Főgimnázium értesítői, 1891–92. Idézi: SZEBENYI Péter (1970): *Feladatok – módszerek – eszközök. Visszapillantás a hazai történelemtanítás múltjára*. Tankönyvkiadó, Budapest, 58.
- ²¹ SZEKFŰ Gyula (2001) 168.